

TÜRK SÖZLÜKÇÜLÜK GELENEĞİ AÇISINDAN OSMANLI DÖNEMİ SÖZLÜKLERİ VE ŞEMSEDDİN SÂMÎ'NİN KÂMÛS-I TÜRKÎ'Sİ

Paşa YAVUZARSLAN*

Özet

Bu yazıda, Tanzimat ve sonrasında yazılan sözlüklerin leksikografik prensipleri işlenmiştir. Tanzimat'tan sonra Arapça-Türkçe ve Farsça-Türkçe sözlükler yerine Türkçe açıklamalı sözlüklerin yazılması ihtiyacının nasıl doğduğu ve geliştiği kronolojik olarak işlenmiştir. Bununla birlikte Arap sözlükçülük geleneğinden Batı sözlükçülük geleneğine geçiş olan Şemseddin Samî'nin Kâmûs-ı Türkî'sinin Türk leksikografisindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Kâmûs-ı Türkî'yle Ş. Sâmî'nin Türk sözlükçülüğüne getirdiği yeniliklerin neler olduğu örnekleriyle ortaya konulmuştur. Türk sözlükçülüğünün geçirmiş olduğu evreler tespit edilmeye çalışılmış ve bugünkü Türkçe sözlüklerin temeli olan Kâmûs-ı Türkî'nin döneminde yazılan diğer Osmanlıca sözlüklerden ayrıldığı leksikografik prensipleri ayrıntılı olarak izah edilmiştir.

Anahtar sözcükler: Sözlük bilimi, Türk sözlük bilimi, Türk sözlükçülük tarihi, Osmanlı sözlükçülüğü, Kamus-ı Türkî, tarihî sözlükçülük, ansiklopedik sözlük, iki dilli sözlükler

Summary

In this article the principle of lexicography of dictionaries written in the period of Tanzimat (administrative reforms period of Ottoman period) and after that period has been evaluated. After the period of Tanzimat how the requirements for

* Yrd.Doç.Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

dictionaries written and explained in Turkish language were ocured and developed instead of Arabic-Turkish and Persian-Turkish dictionaries, has been given chronologically. In addition to that identification and place of Şemseddin Samî's *Kâmûs-ı Türki* transition period from Arabic lexicography tradition towards Western lexicography tradition has been sought out. The examples of the new things and ideas brought by *Kâmûs-ı Türki* and other Turkish dictionaries of Şemseddin Samî has been given. The result is that the different stages of Turkish lexicography has been evaluated and the details of the principle different between *Kâmûs-ı Türki* which is the base of today's Turkish language and the other dictionaries written at the same time has been explained.

Key words: *Lexicography, Turkish lexicography, history of Turkish lexicography, Ottoman lexicography, Kamus-ı Türki, historical lexicography, explanatory dictionary, bilingual dictionary.*

1. Giriş:

Türk dilinin çeşitli dönemlerinde kaleme alınan iki dilli veya açıklamalı sözlükler, Türk ve yabancı Türkologların ilgisini çeken önemli bir araştırma alanı olarak güncelliğini sürekli korumaktadır. Türk sözlükçülüğünün tarihine, bu alanda kaleme alınmış eserlerin türlerine ve her şeyden önce Türk dil bilimi alanında önemli bir yer tutan “Türk sözlük bilimi (leksikografi)” geleneğinin önemli bir aşamasını oluşturan Tanzimat Dönemi sözlükçülüğüne bu yazıda, genel olarak değinilecektir. Konu ayrı bir monografiyi gerektirecek kadar geniştir. Çağdaş dil bilimi temellerinde değişik dillerin sözlükçülük geleneği hakkında bilimsel yayınlar mevcuttur. Özellikle tarihî Türk sözlükçülüğünün modelini oluşturan Arap sözlükçülüğü üzerine değerli bilimsel yayınlar bulunmaktadır (Рыбалкин, 1990; Haywood, 1960).

Türk sözlük biliminin temelleri şüphesiz Arap sözlükçülüğü prensiplerinde kaleme alınan Kâşgarlı Mahmûd'un *Dîvânu Lüğâti't-Türk*'üne kadar uzanır. Türk Sözlükçülüğünün en eski kaynağı olan *Dîvân*'dan *Kâmûs-ı Türki*'ye kadarki dönemde yazılı olan gerek manzum gerekse sözlük tertibindeki bütün yazma ve basma eserler ya Farsça- Türkçe ya da Arapça- Türkçe olup, Arap sözlükçülük geleneğinde düzenlenmiştir (Ölmez, 1994: 88; Ermers, 1999:18; Aksan 1998:115).

En eski sözlüklerimiz arasında yer alan Kâşgarlı'nın *Dîvânu Lüğâti't-Türk*'ü, Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-Edeb*'i, Ebû Hayyân'ın *Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*'i ve İbni Mühennâ'nın sözlüğü, hep bu sistemin birer örneğidir. Bununun sebebini ise Ülkütaşır, şu şekilde dile getirmektedir (Ülkütaşır, 1948:45):

“Bu sisteme göre meydana getirilmiş olan sözlüklerin yazılma sebepleri arasında bazen siyasal etkilerin de bir rol oynadığını görüyoruz. Nitekim, *Divanü Lûgat it-Türk*’ün yazıldığı devirde, büyük Selçuklu imparatorluğu İslâm dünyasında önemli bir nüfuza malikti. Bu zamanlarda Bağdat halifeleri Türklerle siyasal temaslarda buldukları gibi, Araplar için de Türk dilini öğrenmek birçok sebeplerle gerekli olmuştu. Yine bu siyasal zaruret, Türk egemenliğinin Suriye ve Mısır’da kuruluşu üzerine de duyulmuştu. Binaenaleyh, buralarda da Türkçeyi öğrenmek gerekiyordu. Bundan ötürüdür ki, Mısır’da Kölemenler devrinde bir takım Türkçe sözlükler meydana getirilmiş olduğu gibi, edebiyat bakımından da pek çok önemli kitaplar yazılmıştır.”

Ülkütaşır’ın görüşüne katılmamak imkânsız, çünkü kaleme alınan bu sözlükler sayesinde her iki milletin de birbirinin dilini öğrenmesi kolaylaşmış, ticarî ve siyasî ilişkilerde bu sözlükler birer araç olarak kullanılmıştır. Nitekim bugünün modern devlet teşkilâtında da durum böyledir; hangi milletlerle ticarî, sosyal ve kültürel ilişkiler varsa, o alanda mutlaka iki dilli sözlükler de bulunmakta ve yayını artmaktadır.

Yukarıdaki sosyal, ekonomik ve kültürel sebeplerden daha da ötede, Eski Yunanlılar ve Hintlilerden beri insanlar doğru yazıp okumak amacıyla dillerinin bağlı olduğu kuralları tespit etmeye çalışmışlardır. Bu kuralların işlendiği bilgi koluna gramer, dilbilgisi (=grammaire), bunun gibi her dilin kelime dağarcığı toplanarak meydana getirilen eserlere de lûgat kitapları, sözlükler (=dictionnaire) denmiştir. Bu tarihî dil bilimi alanlarından lûgat bilgisi (lexicographie) konusuna, Araplar büyük önem vermiş ve bu alanda diğer İslâm devletlerinin alimlerine de rehber olmuşlardır (Banguoğlu, 1998: 18-19). Bunun içindir ki; Türk sözlükçülüğünün tarihini ve geleneğini ortaya koymada sözlüklerin yazıldıkları coğrafi alanlar, yazarlarının yetiştikleri medreselerin bağlı olduğu ekoller, ayrıca araştırılıp ortaya konulmalıdır.

Eski dönemlerde kaleme alınan sözlüklerimizin bir kısmı dinî olup, bu sözlüklerde *Kur’an*’da ve dinî kaynaklarda geçen Arapça sözlerin Türkçe karşılığı verilmiştir. Bu sözlükler *Kur’an*’ın Türkler tarafından daha kolay okunup anlaşılması için kaleme alınmış özel türde ve tematik sözlüklerdir. Bu türün en meşhur el yazması örneği, Ferište İbni Melik tarafından M.1392 yılında kaleme alınan *Ferişteoğlu Lûgati*’dir (Muhtar, 1993). Bunun gibi Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesi sahasında tematik türde kaleme alınmış sözlükler de bulunmaktadır (Atsız, Türkmen, 2004; Turan, 2001).

Türkiye Türkçesinin önemli sözlükleri özellikle 19. yüzyılın ortalarından sonra, bir başka terim ile Tanzimat’tan sonra dili bağımsız bir varlık olarak değerlendiren aydınlarımızın sayesinde gündeme gelmiş ve çalışmalar artmıştır (Parlatır, 1995: 4).

Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde sözlükçülüğümüzün gelişmemesinin ve bir bilim dalı haline gelmemesinin sebeplerini anlamak için, şüphesiz Türk sözlükçülük tarihini ve geleneğini irdelemek gerekmektedir. Özellikle Türk sözlükçülük geleneğinde Arap sözlükçülük anlayışından Batı sözlükçülük anlayışına geçişin tipik örneği olan *Kâmûs-ı Türki*'nin sözlükçülük prensipleri işlenmeye değerdir. *Kâmûs-ı Türki*'nin getirdiği yenilikleri anlamak için de kendinden önceki sözlüklerin sistemini belirlemek gerekmektedir.

2. Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü: Türk sözlükçülüğü adı altında Türkiye'de ve çeşitli Türkoloji merkezlerinde daha çok Osmanlı matbaasında basılan ve Tanzimat'tan sonra kaleme alınan çeşitli türdeki sözlükler konu edilmektedir. Bunun sebebini, yazma sözlüklerin tam olarak tespit edilememesi ve nüshalarının ortaya konulamamasında aramalıyız. Son zamanlarda Türkiye'de bu alanda yapılmış birkaç bilimsel çalışmaya rastlamak mümkündür (Atsız, Türkmen, 2004; Turan, 2001; Öz, 1996). Ancak Türkiye Türkçesinin leksikografisi üzerine yapılan çalışmalarda, Osmanlı Devletinin son dönemlerinde kaleme alınan ve Osmanlı matbaalarında basılan iki dilli veya açıklamalı sözlüklerden söz edilmiştir: (Gökçe, 1998; Parlatır 1995; Dilaçar, 1953; Stein1990; Баскаков, 1958; Аганин, 1978; Аганин 1979; Баскаков, Юлдашев, Коклянова ve Левитская,1971; *Kebikeç* 1998/6).

Araştırmaların daha çok Tanzimat sonrasında kaleme alınan sözlükler üzerinde yoğunlaşmasında temel etken sözlükçülüğümüzün bu tarihten itibaren gelişmeye başlamış olmasıdır. Bunun gibi ilk defa Osmanlı dilinin söz varlığını içeren bir sözlüğün yapılması gerektiği, bu dönemlerde dillendirilmiştir.

Osmanlı sözlükçülük yazımının tarihine bir göz atacak olursak bu çabaların daha çok ve genellikle kişisel gayretlerin ürünü olduğu görülmektedir. Özellikle 19. yüzyılın ortalarından sonra, bir başka terim ile Tanzimat'tan sonra dili bağımsız bir varlık olarak değerlendiren aydınlarımızın sayesinde bu konu gündeme gelmiş ve çalışmalar artmıştır (Parlatır 1995: 4). İlk Tanzimat aydınlarından ve yazarlarından olan Namık Kemal, «Lisân-ı Osmânînin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmildir» başlıklı yazısında Türk dilinin işlenmesi konusunda ciddi ve önemli öneriler getirirken Türk sözlükçülüğünün o andaki durumuna değinir ve gerekli olan sözlüğün de ne şekilde yazılacağına ilkelerini belirler:

«Elden geldiğince Türkçeye mahsus muntazam ve mükemmel bir sözlük meydana getirilmelidir ve bu ihtiyaç uzun zamandan beri de hissedilmektedir. Hatta bazı taraflardan *Kâmûs* ve *Burhân* birleştirilerek yeni düzende bir sözlük arzu edildiği gibi bir kaç kere de bunun meydana

getirilmesine teşebbüs edilmiştir. Böyle bir sözlüğün, dilin asıl temeli olan Türkçe ile bunca ilmî terimleri-çağın gelişme eserleridir- kapsayamayacağı için, hiçbir vakit mükemmel olma ihtimali yoktur. Bunun yanı sıra Arap morfolojisinin kurallarında çekimlenen Arapça kelimelerin dilimizde (çoğunlukla *mastar* ve *fail* ve *mef'ul* ve *sıfât-ı müşebbehe* ve *ism-i zamân u mekân* ve *ism-i âlet* ve *mübalâğa* ve *tafdil* ve *tasgir* ve bazı kere dahi *mâzi* ve *muzâri* gibi) birçok çekimde ve her çekimi (*cem'* ve *te'nis-i eşkâline* ve *müzeyyedâta* nakl ile) birçok şekilde kullanılmaktadır. *Kâmûs*'un usulü ise yalnız sözlük birimleri zaptetmek, bu şekillerin asıl manalarını ve bilinen çatılara uygun olmayanlarını ilâve eylemekten ibarettir.

Bundan başka Arapça veya Farsça pek çok kelime vardır ki Osmanlı dilinde bir veya birkaç mana ile bilinirken *Kâmûs* veya *Burhân*'da, kullanımından fazla (kendi dilindeki belirli) anlamlarıyla zapt edilmiştir. Bu suretle onların karışımından hasıl olacak bir sözlük kitabından, yalnız Türkçeyi bilenlere göre kullanma esnasında zihnin karıştırılmasından başka ne hasıl olabilir? Bir de Arap ve Acem'in bizce kullanılmayan birçok kelimesini, Osmanlı sözlük kitabında devam ettirmekle, edebiyatımızdaki eksikliklerin en büyük sebeplerinden sayılan garip ve tuhaf sözlere bir nevi mûsamaha göstermenin ne gereği vardır?

İşte bu delillerin ispat ettiği veçhile düzenlenişlerini değiştirmekle *Kâmûs* ve *Burhân*'ı Türkçeye sözlük ittihaz etmek düşüncesi ki Arap ve Acem'in başlarına birer fes giydirmekle Türk milliyetine ithallerini aramak kabilindedir, hiçbir suretle kabul edilemez. Sözlük, Osmanlılar için yapılacaksa onların ihtiyacına uygun olmalıdır.» (Yetiş, 1996²:62-63; Parlatur, ÖnerToy 1987: 50-52; Tanpınar,1997, 419-421).

Namık Kemal'in yukarıda Osmanlı Türkçesinden sadeleştirerek verdiğimiz yazısından Osmanlı dilinin sözlüğünün yazımında hangi ölçütlere uyulmasının gerektiğini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Sözlüğe alınacak Arapça kelimelerin Türkçedeki kullanımları göz önünde tutulmalıdır.
2. Sözlük, dilin kelimelerini içermeli ve onların asıl ve yan anlamlarını belirtmelidir.
3. Sözlükte yer alacak Arapça alıntıların kendi dilindeki bütün anlamları değil, sadece Osmanlı dilinde kazandığı anlamları verilmelidir.
4. Osmanlı dilinde kullanılmayan Arapça ve Farsça kelimeler sözlüğe alınmamalıdır.

Tanzimat'a kadar Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı sahasında kaleme alınan sözlükler daha çok Arapça ve Farsça kelimelerin madde başı olarak verildiği Arapça-Türkçe; Farsça-Türkçe ya da Arapçadan ve Farsçadan Türkçeye tercüme sözlüklerdi. Yani Arap dilinde ve Fars dilinde kaleme

alınan sözlüklerin Türk diline tercümelere şeklindeydi. Bunun yanı sıra bir de geç dönemlerde Türkçe kelimelerin madde başı olarak alındığı ve karşılıklarının Arapça ve Farsça olarak verildiği sözlükler yer almaktaydı ki bunların sayısı oldukça azdır (=Lehçetül-Lügat, 1999). Denilebilir ki; Tanzimat dönemine kadar olan sözlükler, Doğu dillerinden Osmanlı Türkçesine yapılan tercümelereydi. Türkçenin söz varlığı hiçbir dönemde ve eserde ciddiye alınmamış ve sözlüklere de girmemişti. Türkçe kelimelerin madde başı olduğu, bir başka deyişle Namık Kemal'in çerçevesini çizdiği tarzda bir sözlüğe *Lehce-i Osmâni* hariç tutulursa, Türk milleti, *Kâmûs-ı Türki*'ye kadar sahip olamamıştır.

Osmanlı Devletinde resmî dil yani resmî yazışmalarda kullanılan dilin ve edebiyat dilinin Türkçe temelinde Osmanlı Türkçesi olmasına rağmen, bu dili esas alan bir sözlük oluşturulmamıştır. Ancak Osmanlı Devletini tanımak ve bu devletin dilini öğrenmek için Batı dillerinde yazılan sözlükler, Osmanlı Türkçesinin söz varlığında yer alan her sözcüğe yer vermiştir. [Türkçe sözler-Arapça alıntılar-Farsça alıntılar- Rumca, Yunanca-İtalyanca alıntılar]. (Meninski, 1680; Bianchi et J. D. Kieffer, 1835; Zenker, 1866 vb.).

Bu genel girişten sonra, Tanzimat'tan önce ve sonra gerek *Kâmûs-ı Türki*'den önce gerekse onun yazıldığı dönemde kaleme alınan Osmanlıca sözlüklerin leksikografik özelliklerine kısaca değinmek Osmanlı sözlükçülüğünü değerlendirme açısından yerinde olacağı kanısındayım.

Osmanlı sahasında Türkçe kelimelerin madde başı olarak verildiği ilk sözlük, Şeyhülislâm Esad Efendi'nin kaleme aldığı *Lehçetü'l-Lügat*¹ adlı eserdir. Bu eserde Türkçe söz varlığı eski ve yöresel biçimleriyle de olsa, yer almıştır. Alıntı sözler ise Türkçedeki kullanımlarına göre alınmıştır. Söz gelişi: *fâ'ide* değil *faida*; *tüfenk* değil *tüfek* biçiminde. Türkçeden Arapça-Farsçaya olan bu sözlükte kelimeler, *bâb* ve *fasl* esasına göre üstünlü, kesreli ve ötreli olarak sıralanmıştır. Bu sözlük, Türk Dil Kurumunun "Türkiye Türkçesi Sözlükleri Projesi Eski Sözlükler Dizisi"nde, Lâtin harflerine çevrilerek basılmıştır. (bk. Kırkkılıç 1999).

Osmanlı sahasında basılmış olan ilk sözlüklerden *Eser-i Şevket*, 29 bâb üzerine yazılmış ve bu sözlükte, üçlü kökler ilk ve son harflerine göre sıralanmıştır.

Sir James W.Redhouse'un *Müntehabât-ı Lügât-i Osmâniyye*²'si, Osmanlı Türkçesindeki Arapça ve Farsça kelimeleri içeren bir sözlüktür. (Akün, 1985: XVII; Gökçe, 1998: 32; Findley 1998:227).

¹ [Eserin yazılış tarihi İ.Parlatır ve Ülkütaşır tarafından 1732 olarak gösterilmektedir. Eser İstanbul'da çeşitli yıllarda basılmıştır: 1801, 1844 gibi. Ancak A.H.Баскаков tarafından 1884 olarak gösterilmiştir.]

²[Agop Dilâçar, İ.Parlatır ve A.H.Баскаков tarafından sözlüğün yazarı pek ismi duyulmayan "Halil" adında biri gösterilmişse de A. Gökçe bu eserin yazarını "Sir James W. Redhouse" ve

Bu eserlerden sonra Osmanlı Türkçesindeki Türkçe söz varlığına da yer veren ve dönemde büyük yankılar uyandıran sözlük, Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmânî*'sidir (Çeri, 1998). Sözlüğün birinci cüzünde (1-856.s.) Türkçe kelimeler ve türevleri, ikinci cüzünde (857-1455.s.) Osmanlı Türkçesinde sık kullanılan Arapça ve Farsça kelimeler bulunmaktadır. A. Vefik Paşa, bu eseriyle Osmanlı tebaasının konuşup yazdığı dilin Arapça, Farsça ve Türkçenin karışımından oluşmuş «Osmanlıca» diye adlandırılan karma bir dil olmadığını ileri sürse de eserinin adını *Lehçe-i Osmânî* olarak belirlemiştir. Ancak A. Vefik Paşa dile bilinçli yaklaşımıyla dönemin diğer aydınlarından ayrılmıştır. Türkçeyi ilk kez «Osmanlıca»nın dışında bağımsız bir dil olarak gören ve kabul eden A. Vefik Paşa, daha da ileri giderek Osmanlı halkının konuştuğu dilin Türk dilinin bir lehçesi olduğunu belirtir. Dönemin alışlagelmiş dil politikası geleneğinin etkisinde kalan aydınlar, A. Vefik Paşa'yı sözlüğünde Türkçe kelimelere de yer verdiği için eleştirirler. Çünkü dönemin dil bilginlerine göre, Türkçe sözlerin anlamı herkesçe bilindiğinden lügatlerde Türkçe sözlere yer vermek gereksizdir. A. Vefik Paşa «Mukaddime» başlığı altında, sözlüğünün düzeninden, Türk dilinin tarihî gelişiminden ve kollarından bahseder, «lisân-ı Osmânî»nin esasını oluşturan dilin de «Türkmen lisânı» olduğunu ileri sürer. A. Vefik Paşa, sözlüğünde *vav*'ın ve *kef*'in farklı okunduğu durumlar için birtakım özel işaretler kullanır (Çeri, 1998: 170-171).

Yukarıdaki açıklamalara ek olarak denilebilir ki *Lehçe-i Osmânî* ile Türk sözlükçülüğü yeni bir boyut kazanırken Osmanlı aydınının dil politikası da yavaş yavaş millileşerek Osmanlı Devletinin resmî dilinin esasını oluşturan Türkçe de ön plâna çıkar.

A. Vefik Paşa'nın sözlüğü gibi Tanzimat sonrası kaleme alınan bir başka önemli Osmanlıca sözlük ise; Doktor Hüseyin Remzî'nin *Lügat-i Remzî* adlı eseridir. Bu eserde, Arapça ve Farsça kelimelerin temel ve yan anlamları ile eş anlamlıları verilmiştir. Sonunda *tâ-i tavîl* (®) ve *hâ-i resmîyye* (°) bulunan Arapça kelimelerin orijinal imlâlarında olduğu gibi *tâ-i gird* (...) ile yazıldığını, Arapça kelimelerin yalnızca müzekker (eril) şekillerinin yer aldığını, müennes (dişi) şekillerinin bulunmadığını görüyoruz. Yazım bakımından birtakım ayrımlar vardır. Örneğin *kâf-ı Arabî* (,) ile *gâf-ı Fârsî* (°) ile yazılarak birbirinden ayrılmıştır. Kelimelerin hangi dillerden olduğunu göstermek için kelime ile anlamı arasında o dili simgeleyen işaretler –Arapça için (Y), Farsça için (-) konulmuştur (Gökçe, 1998: 40).

Ebüzziya Tefvik, *Lügat-i Ebüzziya* adlı eserinde Osmanlı sözlükçülüğüne kendince yenilikler getirerek dildeki alıntı Arapça-Farsça

ismini de *Kitâb-ı Müntahabât-ı Lügat-i Osmaniyye* olarak belirtmiştir. (s.32.). Bu bilgiyi Redhouse'in kendisi de sözlüğünün önsözünde belirtmektedir. (Redhouse 1890:xi)].

kelimeler ile Türkçe kelimelerin daha kolay okunmasını sağlamaya çalışmıştır. Eserine «Alâmet-i Harekât» başlığı altında harekelerin Arapça, Farsça ve Türkçede hangi ünlüleri karşıladıklarını gösteren bir cetvel koymuştur. Ebüzziya Tefvik, Arap grafiği esasında Türkçe *vâv*'lı kelimelerin doğru okunmasını sağlamak için de *vâv*'in üzerine birtakım işaretler koymuş, *gâf-ı Fârsî*'nin, *kâf-ı Türki*'nin ve *kâf-ı Arabî*'nin birbirinden ayırt edilmesi için *gâf-ı Fârsî*'nin üzerine yatay bir çizgi (keşîde), *kâf-ı Türki* için de *kef*'in çekmesi altına bir yatay çizgi çekerek kelimelerin doğru okunuşu için bir takım teknikler getirmiştir. Bunun gibi Türkçe nazal *η* ise, üç noktalı *kef* ile gösterilmiştir (Gökçe, 1998:39).

Ebüzziya Tefvik, sözlüğünde yazımları kalıplaşmış bazı kelimeleri aynen yazarken, okunuşları güç olan bazı kelimeleri de bilinen yazımlarıyla kaydettikten sonra, doğru okutabilmek amacıyla yine eski harflerle araç içinde okunuşlarını belirtmiştir: [œUL×œœU| vÖ Èœ] (Gökçe, 1998:39). Bu yöneme karşı çıkanlara ise Fransızca sözlükleri örnek olarak göstermektedir. Ebüzziya Tefvik'in Osmanlı sözlükçülüğüne getirdiği bu yenilik ve tekniklerin bazıları, daha sonraki sözlük yazarları tarafından da kullanılmıştır.

Osmanlı sözlükçülüğünde kullandığı tekniklerle farklılık arz eden bir başka sözlük ise, Şemseddin'in *Lügat-ı Şemseddin* adlı eseridir. Sözlükte en önemli farklılık *elif*, *vâv* ve *kef* harflerinin türleri hakkında verilen bilgidir. *Elif*'in üç türü olduğunu belirtir: 1. *medli* 2. *harekeli* ve *harf olan elif* 3. *medsiz elif*. Şemseddin, *med elifi* sadece *elifi* uzatarak okumaya yarayan bir işaret kabul ederek sözlüğüne *medli* ve *medsiz elifli* kelimeleri ayırmaksızın harf sırasına göre almıştır. Daha sonra, *hemze*'nin Arapça kelimelere özgü olup Türkçede *i* gibi okunduğunu ifade ederek hemzeli kelimeleri, *elif*'ten sonra *i* olan kelimeler arasında sıralamıştır. *kef*'in türlerini belirtecek işaretlerin yokluğundan bahseden Şemseddin, sözlüğünde bu türden kelimelerin okunuşunu belirtmek amacıyla kelimelerden sonra açıklamalarda bulunmuştur (Gökçe 1998: 44-45).

Mehmet Salahî tarafından kaleme alınan *Kâmûs-ı Osmânî*, Türkçede kullanılan Arabî, Fârisî, ecnebî söz varlığının hepsini içermekte olup hareke esasına göre (*üstün*, *kesre*, *ötre*) düzenlenmiştir. Aranılan kelimenin harekeleri doğru olarak bilinmediği takdirde, kelimeyi bu sözlükte bulmanın imkânı olmadığı için Osmanlıca sözlük tekniği açısından oldukça eksiktir.

Döneminde adından en çok söz edilen, bugün de önemini kaybetmeyen ve sadece Osmanlı dilindeki Arapça, Farsça ve ecnebî kelimeleri içeren sözlük Muallim Naci tarafından «fetva» kelimesine kadar yazılıp daha sonra -onun notlarına dayanarak- Müstecabizade İsmet tarafından tamamlanan *Lügat-i Nâci* adlı eserdir. Sözlüğe *erbâb-ı kalem* arasında kullanılan veya kullanılmaya değer Arapça, Farsça ve yabancı dillerden alınmış kelimelerin en çok kullanılanlarının alındığı belirtilmektedir; yani diğer sözlüklerde

olduğu gibi bütün Arapça ve Farsça kelimeler bu sözlüğe alınmamıştır. *Lügat-i Nâcî*'de alıntı kelimelerin anlamları, kaynak dillerdeki kullanımlarına göre değil, Türkçedeki kullanımlarına göre verilmiş olup yazımlarında da dilimizdeki söylenişleri esas alınmıştır. Bu özelliğiyle, *Lügat-i Nâcî* kendisinden önceki ve sonraki lügatlerden farklılık arz eder. Pek çok sözlükte olduğu gibi burada da Arapça *müfred müennes (tekil dişi)* kelimeler, başka bir anlama gelmedikçe alınmamış, Farsça kurala göre oluşmuş birleşiklerde, birleşigi oluşturan unsurlar ister Arapça ister Farsça olsun, Farsça kabul edilmiştir. Arapça çoğullar, tekillerle beraber gösterilmiş olup tekileri kullanılmayan çoğullar tekillerle, çoğullar arasında kullanım bakımından farklar belirtilmiştir. Farsça çoğullar gerekmedikçe gösterilmemiştir. Çağdaşı Şemseddin Samî *Kâmûs-ı Türkî*'de alıntılarını orijinal söylenişlerine göre verirken M. Naci Türkçedeki söylenişleri esas almıştır (Gökçe, 1998: 42).

Kâmûs-ı Türkî ile aynı dönemlerde Ali Nazima ve Faik Reşad tarafından kaleme alınan *Mükemmel Osmânî Lügatinde* nesirde kullanılan Arapça-Farsça sözler toplanmıştır. Sözlüğe sadece o günün dilinde kullanılan Arapça-Farsça kelimelerin alınmasını ve bu kelimelerin anlamlarını bilmeyenlerin iki dilde hazırlanmış sözlüklere başvurduklarında sorunlarını çözememelerinin sebebini şöyle açıklarlar: Arapça, Farsça kelimeler Arap ve Fars milletlerinin dillerinin yapılarından ve ihtiyaçlarından doğmuşlardır, bu tür kelimelerden bazıları Osmanlı Türkçesine geçerken orijinal yazım ve söyleyişlerinden bir hayli uzaklaşmışlardır, hatta bu kelimelerden Osmanlı Türkçesinde alındıkları dilde hiç olmayan türevleri yapılmıştır. Onlara göre çözüm, bu iki dilden alıntı ve Osmanlı Türkçesi içinde türetilmiş kelimeleri kapsayan sözlüklerin hazırlanmasıdır. Sözlükte bunun yanı sıra bazı teknikler de kullanılmıştır: Birden fazla anlamı olan kelimelerin esas anlamı, gerek eş anlamlı kelimelerle gerek tarif ve yorumlarla verildikten sonra yan anlamları (//) işaretinden sonra verilmiştir. Arapça kelimeler (ÿ) ile Farsça kelimeler (-) ile gösterilmiş, sonunda muhaffef *yâ-i nisbî* bulunan kelimelere, Arapça ve Farsça olmaları durumuna göre (ÿ veya -) konulmuştur. Bunun dışında, müzekker (eril) kelimeler sözlüğe alınmış; ancak müennes (dişil) kelimeler ayrı bir anlama gelmedikçe alınmamıştır. Farsça kurallara göre oluşan bileşikler, öğeleri ister Farsça ister Arapça olsun, Farsça kabul edilmiş ve birleşik sıfat (*vasf-ı terkibî*) oluşturan kelimeler, terkipsiz alınmıştır. Ayrıca yazım bakımından *kâf-ı Arabî* ile, *gâf-ı Fârsî*'nin birbirinden ayırt edilebilmesi için *kâf-ı Arabî* (,) şeklinde, *gâf-ı Fârsî* () ile gösterilmiştir (Gökçe, 1998: 49).

Görülebileceği üzere Osmanlı sahasında Tanzimat'la başlayan Türk sözlükçülüğü teknik ve leksikografik prensipler açısından epeyce bir ilerleme kaydederken zamanın siyasî akımlarına bağlı olarak dil politikasının

değişimiyle Osmanlı dili kavramının da içeriği değişmiştir. Osmanlı dili Arapça-Farsça-Türkçe'den karma bir dil değil, Türkçe esasında Türk dilinin bir kolu olarak kabul edilmeye başlanmış ve böylece Osmanlı sözlüğü hazırlanırken artık Türkçe kelimeler de göz önünde tutulmaya başlanmıştır.

Bu bölümde ise, kendinden önceki sözlüklere nazaran Türk sözlükçülüğünde yeni bir çığır açan ve kendinden sonraki Modern Türkiye Türkçesi sözlüklerine temel olan Şemseddin Samî'nin *Kâmûs-ı Türki* adlı eserin leksikografik prensiplerini ve kendisinden önce yazılan sözlüklerden farklı olan yanlarını ortaya koymaya çalışacağız.

Kâmûs-ı Türki'ye kadar kaleme alınan sözlüklerin çoğunluğu iki dilli sözlük olup ya Arapça-Türkçe ya da Türkçe-Arapçaya tarzında keleme alınmışlardır. *Lehçetü'l-Lügat* ve A. Vefik Paşa'nın ünlü *Lehçe-i Osmanîsi* gibi birkaç sözlükte Türkçe söz varlığına yer verilmiştir. Namık Kemal'in çerçevesini çizdiği sözlükçülüğe ve sözlüğe *Kâmûs-ı Türki*'ye kadar ulaşamamış ve Türkçenin sözvarlığı da alıntılarıyla ve kendi öz varlığıyla ortaya konulamamıştır. Burada bir konuya dikkati çekmek istiyorum. Kıpçak sahasında yazılan sözlük ve gramer kitaplarından sonra Osmanlı Devletinde Osmanlı coğrafyası dışında yazılan iki dilli yabancı sözlükler³ hariç *Kâmûs-ı Türki*'ye kadar yazılan sözlüklerin adında Türkçe ibaresi yer almaz ve Osmanlı Devletinin dili de «lisân-ı Osmânî» diye adlandırılır.

3.1. Şemseddin Samî'nin Sözlükçülüğü ve *Kâmûs-ı Türki*'si

“XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Şemseddin Sâmî (1850-1904), en değerli dilcilerimizden ve lügatçilerimizdendir. Roman ve tiyatro sahalarında da eserleri bulunan, gazete yazarlığı yapan, dergiler çıkaran, tercüme ve öğretici kitaplar yayımlayan Şemseddin Sâmî, şöhretini hazırladığı lügatlerle kazanmıştır.” (Timurtaş, 1996: 5). Bu lügat kitaplarının en mühimi ve bugün de değerini kaybetmeyişi *Kâmûs-ı Türki*'dir. 1 Haziran 1850 tarihinde Fraşer'de dünyaya gelen Şemseddin Sâmî, ilkokulu memleketinde okuduktan sonra, kendilerinin yetişmesiyle meşgul olan ağabeyi Abdül Bey'in aileyi Yanya'ya nakletmesi üzerine, orta öğrenimini

³ Örnek: G. Malino: *Dittionario della lingua italiana-turches sive Lexicon italico-turcicum et turcico-italicum*, Roma 1641.; T.X. Bianchi: *Dictionnaire françois-turc*, Paris 1831, T.X. Bianchi ve J.D. Kiefer: *Dictionnaire turc-français*, 2 cilt, Paris 1835-1837.; J. W. Redhouse: *An English and Turkish Dictionary*, iki kısım: İngilizce-Türkeç ve Türkçe-İngilizce, İst. 1857. ; C.Ruzicka-Ostoic: *Türkisch-deutsches Wörterbuch* Viayana 1879.; İ Khloros: *Lexicon Turko-hellenikon*, 2 cilt, İstanbul 1899 veya Arapça-Farsça-Türkçe adı altında tanımlanan sözlükler de bulunmaktadır: J.Th. Zenker: *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*, 2 cilt, Leipzig 1866-1876. [İlginçtir; Osmanlı aydınları tarafından yazılmış iki dilli yabancı sözlüklerde yine osmanlıca tabiri kullanılmıştır: Chakir Pacha: *Dictionnaire portatif français-ottoman*, İstanbul 1883.; Ali Nazima: *Mignon dictionnaire français-ottoman*, İstanbul 1912 vb.]

Rum lisesinde gördü. Modern bir müfredat programıyla öğretim yapan bu lisede yedi yıl okuyan Ş. Sâmî, Rumca ile eski Yunan, Fransız ve İtalyan dillerini öğrendi. Aynı zamanda Yanya medreselerinin hocalarından Arapça ve Farsça dersleri aldı.

“Şemseddin Sâmî, Batının linguistik (dilbilimi) ve filoloji metotlarını çok iyi bilen bir dil bilgini sıfatıyla hazırladığı ansiklopedi ve sözlüklerle Türk kültürüne büyük hizmetler vermiştir. Ömrünün 12 yılını vererek meydana getirdiği 6 ciltlik *Kâmûsü'l-A'lâm* (1883-1900), Doğu ve Batı'ya âit tarih, coğrafya ve meşhur kişilerin isimlerini ihtiva eden büyük bir ansiklopedik sözlüktür. Bu sahada ilk defa meydana getirilen ve devrinde çok ilgi uyandırmış olan bu ansiklopedinin bir kısmının Tatarcaya da tercüme edildiğini Tataristan Özerk Cumhuriyetine bağlı Kazan Devlet Üniversitesinde bulunduğum yıllarda yapmış olduğum kütüphane araştırması neticesinde tespit ettim.

Şemseddin Sâmî'nin Fransızcadan Türkçeye ve Türkçeden Fransızcaya olmak üzere 2 cilt halinde tertip ettiği *Kâmûs-ı Fransevî* adını taşıyan lügat kitapları, hâlâ değerlerini muhafaza etmektedir. Arapçadan Türkçeye alfabe sırasıyla tertip edilen *Kâmûs-ı Arabî*, yeni usulle hazırlanan bir sözlüktür. Maalesef neşri tamamlanamamıştır.

“İyi bir filolog ve dil bilgini olarak müellifin meydana getirdiği en mühim ve kıymetli sözlük, *Kâmûs-ı Türki*'dir. Türkçenin bütün yaşayan kelimelerini ihtiva eden böyle bir sözlüğün daha mükemmelinin bugüne kadar yazılmadığını pek çok Türkolog kabul etmektedir. Timurtaş, *Kâmûs-ı Türki*'nin eski harfli ofset baskısının önsözünde bu sözlük hakkındaki düşüncelerini şöyle ifade etmektedir (Timurtaş 1996: 9).

“Yeni harflerle bu mahiyette bâzı sözlükler hazırlanmışsa da bir çok bakımlardan eksik oldukları için, *Kâmûs-ı Türki*'yi geçememiş, hattâ ona erişememişlerdir.”

Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûs-ı Türki*'sinin leksikografik özelliklerine geçmeden önce bu dilcinin Türk dili ve dil bilimi hakkındaki görüşlerini, ilkelerini burada maddeler halinde vermenin ortaya koyduğu çalışmaları anlama ve değerlendirme açısından faydalı olacağı düşüncesindeyim.

3.2. Şemsedin Samî'nin dil bilimi ve Türk dili konusundaki görüşleri ve ilkeleri:

1. Osmanlı Devletinin dilinin adı *lisân-ı Osmanî* değil, *lisân-ı Türki*dir. Bilindiği üzere, Osmanlı Devletinin diline Tanzimat'a kadar *Türki*, *lisân-ı Türki*, *zebân-ı Türki* (yani Türkçe) deniyordu. Tanzimat'tan sonra siyasî görüş ve telâkkiye uygun olarak *lisân-ı Osmânî* deyimini ortaya atıldı ve Osmanlı dilinin Türkçe, Farsça ve Arapçadan müteşekkil bir dil olduğu ileri

sürüldü. Bu anlayış ve düşünceye gene en güzel cevabı «Lisan-ı Türkî» adlı makalesiyle Ş. Samî verir: “Osmanlı unvanının, kurucusuna nispetle devlete verilmiş olduğunu, bunun dilimizin ismi olamayacağını, çünkü Türk milletinin ve Türk dilinin Osman Gazi’den de önce mevcut olduğunu, dilimize «lisân-ı Türkî» denmesinin icap ettiğini belirtir (Timurtaş ,1996: 10).

2. Ş. Samî, Türk milletini, dilini ve edebiyatını Orta Asya devresindeki aslı kökte arar ve «Çağatayca» terimini de tıpkı «Osmanlıca» terimi gibi doğru bulmaz ve Osmanlıcaya «Garp Türkçesi», Çağataycaya da «Şark Türkçesi» demenin doğru olacağını belirtir. Bu iki Türkçeyi de geniş bir coğrafyaya yayılmış olan tek bir Türk dilinin birer şubesi ve lehçesi olarak görür. Ş. Samî, Garp Türkçesini daha ince ve güzel bulmakla beraber, saflık ve Batı Türklerinin zamanla unuttukları kelime ve deyimleri devam ettirdiği için Şark Türkçesini daha değerli kabul eder.

3. Ş. Samî, Türk milletinin ve Türk dilinin Adriyatik denizi sahillerinden Çin hududuna ve Sibiry’a’nın iç taraflarına kadar yayıldığına işaret eder. Şark ve Garp Türkçelerinin birbirine yaklaşmasıyla Türkçenin genişleyip daha güzel bir dil hâline geleceğini bunun yalnız edebî bakımdan değil siyasî yönden de faydalı olacağını, Garp Türklerine Orta Asya ve Rusya Türklerinin de eklenmesiyle tek bir dil konuşan büyük bir milletin ortaya çıkacağını ifade eder. Ş. Samî, bu ifadesiyle şüphesiz Osmanlı Devleti ve İdil boyu aydınları tarafından ortaya atılıp geliştirilen Pan-türkizm düşüncesiyle de hemfikirdir.

4. Türk dilinin ıslâhı ve genişletilmesi konusunda Arapçadan kelime almak yerine aslı dilimiz olan Şark Türkçesinden kelime alınması taraftarıdır. Bunun gibi Garp Türkçesinde unutulup arkaik duruma gelen kelimelerin de yeniden canlandırılması gerektiğini savunur.

5. Ş. Samî, Arapça ve Farsçadan Türk diline geçmiş olan kelimelerin büyük bir bölümünün tamamen Türkçenin söz varlığına yerleşmediğini ve bu sebeple bu kelimelerin istenildiği zaman atılabileceğini ileri sürmektedir.

6. Ş. Samî, Osmanlı mekteplerinde yazı yazma (orphography)nın öğretilmediğini belirterek, Arapça ve Farsçadan alınmış olan ve alınmakta bulunan kelime ve kaidelerin yanlış ve yersiz kullanılması dolayısıyla yazı dilinin konuşma dilinden tamamıyla ayrıldığını savunur.

7. Ş. Samî, Osmanlı dilinin Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç dilden mürekkep olduğu görüşüne karşıdır ve Türkçenin müstakil bir dil olduğunu üstüne basa basa vurgular.

8. Ş. Samî, Türk dilinin Arapça ve Farsça kelimelerden elden geldiğince temizlenmesinin şart olduğunu ve bu kelimelerin kendi kaidelerine göre

değil de, Türkçenin gramer kurallarına göre kullanılmasının gerektiğini belirtir.

9. Türk dilinin söz varlığında kendisine yetecek kadar kelime bulunduğunu savunur ve Arapça terimlerin fen ve edebiyat dilleriyle kısıtlı kalması gerektiğini ileri sürer. Farsçaya hiç ihtiyaç olmadığını ifade eden Ş. Samî, Türkçeleşmiş ve herkesin bildiği kelimelerin atılmasına karşıdır, ancak Türkçede karşılıkları bulunan ve konuşma diline girmemiş kelimelerin atılması taraftarıdır.

Şemseddin Samî *Kâmûs-ı Türkî* adlı eserini bu görüşler ve ilkeler -yani Türkçenin ne olduğu konusundaki düşüncesine ve dilin doğru konuşulup yazılması, sadeleştirilmesi- doğrultusunda kaleme almıştır.

3.3. *Kâmûs-ı Türkî*'nin Leksikografik Özellikleri:

Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türkî* adlı sözlüğünün giriş bölümü tarzında olan «İfâde-i Merâm» kısmında sözlüğün bir dil için ne anlama geldiğini şu şekilde belirtmektedir:

“Lügat kitabı bir lisanın hizânesi hükmündedir. Lisan kelimelerden mürekkeptir, ki bu kelimeler dahi her lisanın kendine mahsus birtakım kavâ'id-e tevfikân, tasrif ve terkîp edilerek, insanın ifâde-i merâm etmesine yararlar. İmdi lisanın sermayesi kelimelerle kavâ'id-i sarfiyye ve nahviyyesinden ibarettir.”

Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türkî*'yi kaleme alışındaki ölçütlerini nasıl belirlediğini ve sözlüğündeki söz varlığının sınırlarını nasıl çizdiğini eserinin “ifâde-i merâm” adlı kısmından çıkarmış olduğumuz maddelerde şöyle açıklar:

1. *Kâmûs-ı Türkî*'ye eski ve yeni yazarlar tarafından kullanılan Türkçe asıllı kelimeler başta olmak üzere kullanımdan düşmüş olup bazı türevleri hâlen kullanılan sözler alınmıştır. Bunun yanı sıra yeniden canlandırılmasının gerekli olduğu sebebiyle bazı arkaik biçimler de sözlüğe alınmış ve ihya edilmesi elzemdir diye de belirtilmiştir:

[**salık** (oõš¼U#) *s.* Haber, peygâm. [«salmak»tan – Ç. oš¼U... – Metruk ise de, şâyân-ı ihyâ kıymettar lügât-ı cinsiyemiz cümlesindedir. –«salık vermek» Tabirinde kullanıyorsak da , onu da sehven «sağlık» telâffuz ve tahrir ediyoruz.].

[**sayrı** (õÈd²U#) *ã.* Hasta, marîz, nâ-mizâc, keyifsiz, üzgün. [Metruk ise de yeri boş kalmış müstahakk-ı ihyâ lügât-ı mahsûsamızdandır.].

2. Türk diline Arapça, Farsça ve Batı dillerinden girmiş ve kullanımda olan söz ve terimlerin hepsinin alınmasına *Kâmûs-ı Türkî*de dikkat edilmiştir.

3. Her kelimenin ne gibi tabirâta kullanıldığı, ve kullanımlarının gerekliliği veya gereksizliği dahi belirtilmiş olup; her sözün çeşitli anlamları özel işaretlerle ayrılmış ve gerektiğinde örneklerle açıklanmıştır.

4. Türk dilinin en önemli zorluklarından biri olarak Arapça alıntılarının Arapçadaki anlamını kaybedip Türkçede yeni bir anlam kazanması ve bunların tespitidir. Sözlükte *Tr* kısaltmasıyla bu gibi farklı kullanımlar düzenli bir şekilde verilmiştir.

5. Arapçada hiç duyulmamış veya yaygın olmayan bâbdan çekimi yapılan kelimeler, Osmanlı dilindeki kullanımlarıyla tespit edilip bu sözlükte verilmeye çalışılmıştır. Örneğin "ihşâs, ihtisâs, istimzâc, müdrir" gibi kelimeler bu türdür. Bu tür lâfzen veya manen Arapça olmayan ve hiçbir Kâmûs-ı Arabîde bulunmayan kelimelere «kelimât-ı Arabiyye» adı verilip verilemeyeceğini ifade eden Şemseddin Sâmî, bazılarının bu tür kelimelere «lugât-ı müvellede» adını verdiğini belirtir. Fakat «lugât-ı müvellede» adının ancak o dili kullanan halkın arasında doğan ve ortaya çıkan kelimelere denebileceğini ifade eder. Arapçayı yabancı dil olarak kullananlar tarafından türetilen kelimelere ise «galat» demekten başka hiçbir hak ve salâhiyetin olmadığını vurgular. Bu tür sözlerden halk arasında kullanılanlarına Arapçadan alınma Türkçe söz nazarıyla bakmamızın zorunlu olduğunu belirten Ş. Samî, sadece bilim ve edebiyat diline ait olan alıntı sözleri ise tashih veya tebdil edip, galat kullanmamanın gerektiğini savunur. Şemseddin Sâmî *Kâmûs-ı Türki*'de bu tür sözlerin zikir ve tefsiri sırasında bu tarzda açıklamalarda bulunup bu tür sözlerin düzeltilmesinin ve değiştirilmesinin de gerekliliğine dikkat çeker

6. Şemseddin Samî, kendisinden önce yazılmış olan sözlüklerin düzenleniş sistemlerini eleştirir ve sözlerin bu sözlüklerde kolay bulunamadığı gibi anlamlarının da tam olarak açıklanmadığını ve örnek cümlelere de yer verilmediğini belirtir.

7. Sözlüklerde kelimelerin alfabetik sıralanışının gerekliliğine değinir ve bizde el altında bulundurulmuş sözlüklerin çoğunda hurûf-ı hecâ sistemine lâyıkıyla ve tamamıyla uyulmadığı gibi, ekseriya kelimeler ilk harflerinin harekesine göre sıralanıp, meselâ hemze-i meftûha ile başlayanların ayrı ve hemze-i meksûre ile başlayanların ayrı dizildiğini belirtir. Bunun gibi kâf-ı Fârsînin kâf-ı Arabîden ayrıldığını; oysa harekelerin Osmanlı imlâsında yazılmadığı gibi, kâfın çeşitli telâffuzlarının da her vakit işaretlerle ayrıldığını ifade eden Ş. Samî, insanın manasını bilmediği bir kelimenin doğal olarak harekelerini de bilemeyeceğinden kelimeyi nerede arayacağını şaşırıp, sözlükten istifade edemeyeceğini vurgular.

8. Sözlükte kelimelerin anlamlarının nasıl verileceği konusunda da Ş. Samî, kendinden önceki sözlükçüleri eleştirir ve anlamların birbirinden hiçbir işaretle ayrılmaksızın karma karışık yerleştirildiğine bu sebeple

hangilerinin müteradif ve hangilerinin farklı anlamda olduğunun fark edilemediğine dikkat çeker.

9. Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türki*'de kelimelerin doğru okunabilmesi için belirli işaretler kullanmış ve böylece Türkçe kelimelerdeki fonetik problemleri bir derece olsun halletmiştir.

10. *Kâmûs-ı Türki*'de kelimelerin hangi dile ait oldukları belirtildiği gibi kelimenin hangi kökten türediği de belirtilmiştir. Bir anlamda etimolojik izahlar da bu sözlükte yer almıştır.

11. *Kâmûs-ı Türki*'de kelimelerin anlamları 1. anlam ve 2. anlam şeklinde rakamlarla sıralandığı gibi yakın anlamda kullanılanların arasına virgül, anlamları açıklamak üzere verilen örnek cümleler ise iki nokta ile ayrılmıştır. Madde başlarında gerekli noktalama işaretleri kullanılmıştır. Sanat ve bilim terimleri ile sözün anlamını değiştiren özel tabirler (||) işaretiyle ayrıldığı gibi, kelime türünün değişmesinde yani kelimenin isim iken sıfat olması hâlinde dahi (=) işareti ve kelime veyahut tabir ile manası arasında (=) işareti konulmuştur. Yeri gelmişken burada ifade etmek istiyorum Türkçenin noktalama işaretleri hakkında ilk derli toplu bilgi ve kitap da Şemseddin Samî'ye aittir: *Usûl-i Tenkît ve Tertîp* (H.1303).

12. Ş. Samî, sözlüğünün baş kısmına bir de *Kâmûs-ı Türki*'de kullanılan işaretlerin ve kısaltmaların ne anlama geldiğini ifade eden bir tablo koymuştur.

13. |Ë| harfine yeni işaretler eklemekle o~u, ö~ü seslerinin birbirinden ayrılmasını sağlayarak doğru telaffuzu sağlamıştır. Bu sözlüğün sayesinde Türkçenin tarihî fonetiği hakkında pek çok bilgiye sahibiz. Şemseddin Samî, sözlüğünde orfografik, fonetik, morfolojik ve etimolojik açıklamalarda da bulunmuştur.

4. Sonuç:

Kâşgarlı'nın *Dîvân*'ıyla Arap Sözlükçülüğü modelinde doğup gelişen Türk sözlükçülüğü, daha sonra Kıpçak, Çağatay ve Osmanlı sahası gibi çeşitli kollara ayrılarak varlığını sürdürmüş bir Türklük bilimi alanıdır. Bu sahalarda yukarıda da genel çizgilerle açıklamaya çalıştığımız Osmanlı sözlükçülüğü, Tanzimat'la birlikte yeni bir gelişme evresine girerek, Arap sözlükçülük modelinden Batı sözlükçülük modeline geçmiştir. Osmanlı Devletinde Tanzimat'la gündeme gelen dil tartışmaları sözlükçülük alanında da etkisini göstermiş ve Osmanlı Türkçesinin söz varlığının temelini oluşturan Türkçe sözlerin de sözlüklere alınması gerektiği vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra Osmanlı aydını sadece Arapça ve Farsça kelimeleri kapsayan *Kâmûs* ve *Burhânlar* yerine Osmanlı Türkçesinin bütün söz varlığını içerecek sözlükler yazma çabasına girişmiştir. Bu girişimcilerin ilk

temsilcisi *Lehce-i Osmânî* adlı sözlüğün yazarı A. Vefik Paşa'dır. Ancak Türk dilinin bütün söz varlığını Batı sözlükçülük normlarında işleyen en gelişmiş sözlük şüphesiz Ş. Sâmî'nin *Kâmûs-ı Türkî*'sidir. *Kâmûs-ı Türkî*, Türk sözlükçülüğüne yeni bir boyut kazandırmış ve bugünkü Türkçe sözlüklerin esasını oluşturduğu gibi varlıklarına da sebep olmuştur.

KAYNAKLAR

A. Sözlükler

- ALİ NAZİMA-FAİK REŞAD. (1900). *Mükemmel Osmânî Lüğati*. İstanbul.
- BIANCHI et J. D. Kieffer. (1850). *Dictionnaire Turc-Français*. Tome II. Seconde Édition, Paris.
- EBÜZZİYA TEVFİK. (1889-1890). *Lüğat-i Ebüzzıya*. 2 cilt. İstanbul.
- HÜSEYİN REMZÎ (1889). *Lüğat-i Remzî*. İstanbul.
- MEHMET SALAHÎ. (1895-1904). *KÂMÛS-I OSMÂNÎ*. İSTANBUL.
- MUALLİM NACİ-Müstecabizade İsmet. (1891). *Lüğat-i Nâcî*. İstanbul.
- SAMÎ, Şemseddin. (1317). *Kâmûs-ı Türkî*. Dersaadet.
- SAMÎ, Şemseddin. (1303). *Usûl-i Tenkî ve Tertîp*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- ŞEMSEDDİN. (1891). *Lüğat-ı Şemseddîn*. İstanbul.
- ŞEVKET. (1851). *Eser-i Şevket*. İstanbul.
- ŞEYHÜLİSLÂM MEHMED ESAD EFENDİ. (1796). *Lehçeti'l-Lüğat (veya Kitâbu Lehçeti'l-Lüğat)*. İstanbul.
- ZENKER, Julius Theodor. (1866). *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*. I-II. Leipzig.

B. Diğer Eserler

- AKSAN, Doğan. (1998). "Türklerde Sözlükçülük, Bugün Türkiye'de Sözlük". *Kebikeç*. Sayı 6, 115-118.
- AKÜN, Ömer Faruk. (1985). "Hayâtı, Hizmetleri ve Eserleri ile Şemseddin Sâmî". *Temel Türkçe Sözlük -I.*, İstanbul: Tercüman Gazetesi/Yapı-Kredi Bankası.
- ATSIZ, Bilgehan-Türkmen, Seyfullah. (2004). *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye*. Ankara: Akçağ,
- BANGUOĞLU, Tahsin. (1998). *Türkçenin Grameri*. 2.baskı. Ankara: TDK.

- BİRİNCİ, Necat, Yetiş, Kâzım, vd. (2002). Ali Nazîmâ-Faik Reşad. *Mükemmel Osmanlı Lûgati* (Türkiye Türkçesi Sözlükleri Projesi Eski Sözlükler Dizisi: 4). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- CAFEROĞLU, A. –Taneriç, Özden .(1966). “Yeniçağ Türk Dili Lûgatleri”, *TDED-XIV*, İstanbul. 9-52.
- ÇERİ, Bahriye .(1998). “XIX. Yüzyıldan Osmanlıca Bir Sözlük *Lehçe-i Osmânî*”. *Kebikeç*. Sayı 6, 169-174.
- DİLAÇAR, Agop .(1953). “Türkiye Türkçesi Sözlüklerinden Seçme Eserler”. *Türk Dili*. Sayı 22. Ankara: TDK.
- ERMERS, Robert .(1999). *Arabic Grammars of Turkic*. Brill. Leiden. Boston. Köln.
- FINDLEY, Carter V. (1998). “Sir James W. Redhouse (1811-1892), Mükemmel Bir Doğubilimcinin Öyküsü”. (Çev. Nuray Şimşek). *Kebikeç*. Sayı 6, 211-245.
- GÖKÇE, Aziz (1998). *Türkiye Türkçesinin Tarihi Sözlükleri*. Ankara.: Kebikeç Yayınları.
- HAYWOOD, John A. (1960). *Arabic Lexicography*. *Kebikeç* (1998). Sayı 6, 109-245.
- KIRKKILIÇ, H. Ahmet. (1999). *Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi: Lehcetü'l-Lûgat*, (Türkiye Türkçesi Sözlükleri Projesi Eski Sözlükler Dizisi) Ankara: TDK.
- MUHTAR, Cemal .(1993). *İki Kur'an Sözlüğü Luğat-ı Feriştioğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- ÖLMEZ, Mehmet. (1994). “Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü”. *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü*. Ankara: Dil Derneği Yayınları.
- ÖNERTOY, Olcay- Parlatır, İsmail .(1987). *Tanzimat Sonrası Osmanlıca Metinler*. 2. Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- ÖZ, Yusuf. (1996). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü. (Basılmamış Doktora Tezi).
- PARLATIR, İsmail .(1995). “Türkçe Sözlük Çalışmaları ve Sorunlarımız”. *Türk Dili*. Sayı 517. Ankara: TDK.

- STEIN, Heidi .(1990). “Lexikographie”. *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft, Teil I.* (Hrsg. von György Hazai). Wiesbaden: Harrassowitz; Budapest: Akad. Kiadó.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi. (1997). *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 8. Baskı. İstanbul: Çağlayan Kitabevi .
- TOPARLI, Recep .(2000). *Ahmet Vefik Paşa: Lehce-i Osmânî* (Türkiye Türkçesi Sözlükleri Projesi Eski Sözlükler Dizisi: 3). Ankara: TDK.
- TURAN, Fikret .(2001). *Bahşayış Lügati*. İstanbul.
- ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir.(1948). “XI.Yüzyıldan günümüze kadar yazılmış başlıca Sözlüklerimiz”. *Türk Dili Belleten*. Seri: III. Sayı 12-13 Ocak-Aralık Ankara: Türk Dil Kurumu.
- YETİŞ, Kâzım. (1996²). *Nâmık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri Yazıları*. İstanbul: Alfa.
- АГАНИН, Р.А.(1978). «Турецкая Лексикография в СССР (1917-1977)». *Советская Тюркология-3*. Май-Июнь. Баку.
- АГАНИН, Р.А.(1979). «Турецкие Словари в СССР». *Переводная и Учебная Лексикография*. Москва, 343-358.
- БАСКАКОВ, А.Н. (1958). «О некоторых типах турецких словарей». *Лексикографический Сборник 3*. Академия Наук СССР Институт Языкознания Москва .
- РЫБАЛКИН, В.С. (1990). *Арабская Лексико-графическая Традиция*. Академия Наук Украинской ССР Институт Языковедения им. А.А.Потебни Киев Наукова Думка.
- Тюркская Лексикология и Лексикография*.(1971). Академия Наук СССР Институт Языкознания (Научный Совет по Лексикологии и Лексикографии), Издательство «Наука», 312 с. [доктор филол.наук Н. А. Баскаков (ответственный редактор), доктор филол. наук А.А. Юлдашев, кандидат филол.наук А.А. Коклянова, кандидат филол. наук Л. С. Левитская].